

ŽMOGAUS TEISIŲ STEBĖJIMO INSTITUTAS

**TEISĖ Į PRIVATAUS GYVENIMO NELIEČIAMUMĄ:
*ASMENS KODO NAUDOJIMAS LIETUVOJE***

INFORMACINĖ MEDŽIAGA

Vilnius

2004

I. Lyginamasis aspektas

Pagrindinės asmens duomenų perdavimą ES ribose reguliuojančios direktyvos (95/46/EC, 2002/58/EC) apie asmens kodus beveik nekalba, apsiribojama tik tokia Direktyvos 95/46/EC 8 str. 7 d. nuostata: „Šalys Narės nustatys sąlygas, kuriomis nacionalinis identifikavimo numeris ar bet koks kitoks bendro taikymo identifikavimo žymuo gali būti naudojamas.”¹ 2001 metais nedidelę šios taisyklės išimtį numatė tik Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas Nr. 45/2001.² Čia teigiama, kad nustatymas tvarkos, pagal kurią nacionaliniai identifikavimo žymenys naudojami ES institucijų, paliekama ES kompetencijai (10 str. 6 d.).

Tokių negausų asmens kodų srities reguliavimą ES teisėje sąlygojo gana dideli ES valstybių narių teisės šioje srityje skirtumai. Būtent todėl sprendžiant identifikavimo žymenų reglamentavimo klausimus, lyginamasis metodas yra itin naudingas. Visų pirma, jis leidžia nusakyti pagrindinį visuotinai pripažįstamą, modernų standartą, skirtą saugoti privataus gyvenimo neliečiamumą identifikavimo žymenų naudojimo srityje. Tai – „atskleidimo autentifikacijos ribose” taisyklė.³ Jo esmė tokia: prireikus patvirtinti tam tikro asmens tapatumą, tam tikrų jo požymių buvimą (autentifikuoti), tai dera atlikti *atskleidžiant minimalų būtiną kiekį* privačių asmens duomenų. Kitaip sakant, privačių asmens duomenų atskleidimas turi būti proporcingas siekiamam tikslui. Tarptautinė žmogaus teisių apsaugos organizacija *Privacy International* pateikia tokių pavyzdį:

Alkoholio pardavimo vietose dažnai reikalaujama nustatyti, kad asmuo yra sulaukęs tam tikro įstatymuose numatyto amžiaus (pavyzdžiui, 21 metų). „Atskleidimo autentifikacijos ribose” taisyklė įpareigoja tai daryti sužinant minimalų kiekį duomenų apie atitinkamą privatų asmenį; šiuo atveju ir turi būti pasitenkinama tik amžiumi. Asmens vardo, pavardės, asmens kodo, kitų duomenų atskleidimas tokioje situacijoje yra nepageidautinas, valstybės institucijos turi ieškoti priemonių to išvengti.”⁴

Galime išskirti dvi priemonių grupes, kurios skirtingose demokratinėse valstybėse naudojamos užtikrinti asmens kodų naudojimą nepažeidžiant privataus gyvenimo neliečiamumo.

I.1. Siauro taikymo žymenys

Yra valstybių, kurios apskritai nenaudoja oficialių, privalomų, įvairios paskirties identifikavimo kortelių, kartu – asmens kodų, kaip jie suprantami Lietuvoje. Tarp tokių valstybių – Australija, Kanada, Indija, Airija, Naujoji Zelandija, JAV, Skandinavijos šalys, Jungtinė Karalystė.⁵ Šiose šalyse vietoje vieno kodo, naudojamo nusakant asmens tapatybę bet kurioje situacijoje, naudojami įvairūs siaurai taikomi žymenys.

Manoma, kad atsisakius daugialypės paskirties, kiekvienam individui privalomai priskiriamų identifikavimo žymenų sistemos, sudaromos sąlygos tinkamiau įgyvendinti „atskleidimo autentifikacijos ribose” taisyklei. Vietoje vieningos kodų sistemos, kurios pagrindu

¹http://europa.eu.int/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=31995L0046&model=guichett

²http://europa.eu.int/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=32001R0045&model=guichett

³ Identifikacija - asmens tapatybės nustatymas. Autentifikacija – asmens tapatybės patvirtinimas. Praktikoje šie du procesai dažniausiai neatsiejami – autentifikacija apima identifikaciją

⁴<http://www.privacyinternational.org/survey/phr2003/threats.htm#Digital%20Rights%20Management>

⁵<http://www.privacyinternational.org/survey/phr2000/threats.html#Heading4>

apie kiekvieną individą sukaupiama įvairi informacija, įdiegiama eilė žymenų, leidžiančių gauti informaciją apie siaurą individo privataus gyvenimo dalį. Tai gali būti šiek tiek nepatogu, bet efektyvu, ypač kai visuomenės įpročiai skatina nureikšminti privataus gyvenimo neliečiamybės svarbą.

JAV, Australijos, Jungtinės Karalystės, kitų valstybių atsargumas nacionalinio identifikacinio žymens diegimo atžvilgiu ypač puikiai suprantamas. Kaip pastebi užsienio doktrina ir ekspertai, nacionalinių identifikacijos žymenų naudojimas istoriškai susiformavo plečiant valstybės kontrolę. Dažnai tai daryta individų religinės, politinės, seksualinio apsisprendimo laisvės, kitokių privataus gyvenimo elementų sąskaita.⁶ Kova su politiniais ekstremistais, rasių susimaišymo vengimas, religinė diskriminacija skatino plataus naudojimo asmens kodų sistemų kūrimą. Jos pasitarnavo ir, pavyzdžiui, nacių okupacijos Prancūzijoje metu naikinant žydus.⁷

Kitais tariant, nacionalinių identifikacijos žymenų pirminė paskirtis savaime buvo ribojanti (daugeliu atvejų - nepagrįstai varžanti) privataus gyvenimo neliečiamumą. Bandymai įdiegti nacionalinių identifikavimo numerių sistemas jų neturinčiose demokratinėse valstybėse ir mūsų dienomis neretai sutinkami įtariai. Tokios sistemos *a priori* laikomos potencialia grėsme privataus gyvenimo neliečiamybei. Bandymas jas naujai sukurti šiandien paprastai susiduria su visuomenės nepritarimu bei galiausiai - su nesėkme. Taip jau ne kartą įvyko UK (pastarąjį kartą - 2003 metais). Australijoje prieš 20 metų toks bandymas nuvedė net prie Vyriausybės krizės ribos, kurios išvengta tik priėmus visiškai priešingas nuostatas įtvirtinantį Privatumo Aktą. JAV bandymai išplėsti vieno iš anksčiau siaurai naudotų identifikavimo žymenų – socialinės apsaugos numerio (ang. *Social security number* - SSN) – taikymą taip pat susiduria su visuomenės opozicija; vienas tokios plėtros priešininkų, JAV Švietimo ir socialinės apsaugos sekretorius Elliot Richardson 1971 metais teigė Senato komitete:⁸

“Be abejo, turėti vienintelį identifikantą kiekvienam individui būtų neapsakomai patogu <...> tai paverstų duomenų surinkimą, laikymą ir naudojimą efektyvesniu. <...> Tačiau kaip tik toks disponavimo išsamiais įrašais paprastumas išplečia invazijos į privatumą mastą.”

Formalus nacionalinio identifikacijos numerio atsisakymas savaime nereiškia tinkamo problemos sprendimo, nors yra žingsnis jo link. Autentifikacijos proporcingumo taisyklė turi likti svarbi taikant ir kuriant teisę net nacionalinio identifikacijos numerio neturinčiose valstybėse. Pavyzdžiui, kaip pastebima žmogaus teises prižiūrinčių institucijų, faktinis privatumo apsaugos lygis Australijoje yra neretai žemesnis nei ES narėse, turinčiose vieningą asmens tapatybės kodų sistemą.⁹

I. 2. Asmens kodo “išgryninimas”

Asmens kodų sistemos atsisakymas nėra vienintelis žmogaus teisių aspektu priimtinas sprendimas šioje srityje. Alternatyvų ieškoti padeda taip pat lyginamieji tyrimai. Esama gausu valstybių, kuriose nacionalinė asmens kodų sistema efektyviai derinama su žmogaus teisių apsauga. Tarp jų: Belgija, Prancūzija, Vokietija, Graikija, Honkongas, Portugalija. Privalomus asmens kodus neretai išlaiko ir tos šalys, kuriose demokratizacija ir žmogaus teisių apsaugos kėlimas vienais svarbiausių politinės sistemos raidos prioritetų tampa tik šiais laikais: Egiptas, Pietų Afrikos Respublika, Malaizija.

⁶ Ibid.

⁷ <http://www.cpsr.org/cpsr/privacy/ssn/greidinger.brief.html>

⁸ <http://www.cpsr.org/cpsr/privacy/ssn/greidinger.brief.html>

⁹ <http://www.privacyinternational.org/survey/phr2003/countries/australia.htm>

Kaip privalomų asmens kodų sistemą turinčios valstybės šioje srityje realizuoja “atskleidimo autentifikacijos ribose” taisyklę? Paprastai tam pasitelkiama dvilypė priemonių grupė. Teisės sistemoje asmens kodų sistema suderinama su dviem sąlygomis, kurių esmė panaši: tiksliai apibrėžti, “išgryninti” asmens kodų paskirtį, kartu – jų sudarymą ir naudojimą.

Asmens kodų pirminė paskirtis Belgijoje, Prancūzijoje, kitose minėtose valstybėse (ir Lietuvoje) – *tinkamai identifikuoti* asmenį, nedviprasmiškai apibūdinti jo tapatybę, išvengti dėl vardų/pavardžių vienodumo kylančios painiavos. “Išgryninant” asmens kodų naudojimą, būtent į tokią jų paskirtį ir atsižvelgiama. Iš čia tiesiogiai seka dvi esminės šio teisės instituto taisyklės.

Pirma, asmens identifikavimo numeris naudotinas tik tada, kai būtent asmens tapatybės patvirtinimas būtinas. Tapatybės atskleidimu nedera piktnaudžiauti. Valstybė privalo sudaryti sąlygas individui atskleisti minimalų reikalingą kiekį duomenų apie save; kartu – sąlygas neatskleisti savo tapatybės tada, kai tai nereikalinga. Teisėkūroje dera laikytis *anonimiškumo principo*, paplitusio visame pasaulyje: “Individai turi turėti galimybę neatskleisti savo tapatybės, kai tik tai yra įmanoma”.¹⁰ Vengrijos Konstitucinis Teismas teigia:

“Asmens kodo nevaržomas naudojimas, kaip ir bet kokių kitų asmens duomenų savitikslis rinkimas abejotiniems ateities planams, neatsižvelgiant į a priori apibrėžtą tiesioginę jų panaudojimo paskirtį, yra nekonstitucinis. <...> Niekas neturi patirti nepatogumų dėl to, kad neturi asmens kodo, arba dėl to, kad atsisako jį atskleisti.”¹¹

Šiuos teiginius papildoma ir Švedijos teisės aktų analizė. Šioje šalyje vadovujamasi pamatiniu principu, kad asmens kodo naudojimas yra savanoriškas, grindžiamas asmens sutikimu. Išimties gali būti daromos tik tais atvejais, kai privalomą asmens kodo naudojimą “akivaizdžiai pateisina naudojimo tikslas, saugaus identifikavimo svarba ar kita reikšminga priežastis”.¹²

Antra, asmens kodo naudojimas neturi automatiškai reikšti kitų, tuo konkrečiu atveju nebūtinų duomenų apie asmenį atskleidimo. Konkrečiose situacijose, nustatant asmens tapatybę, gali būti nesvarbi kita asmeninė informacija, pavyzdžiui, asmens amžius, gyvenamoji vieta ir panašiai. Valstybė privalo sudaryti sąlygas tokios nebūtinės informacijos neatskleisti. Kaip tai padaryti? Atsakymas: turi būti “išgrynintas” ne tik asmens kodo naudojimas, bet taip pat jo sudarymo tvarka. Sudarant asmens kodą, į jį neturi būti įtraukiama jokia papildoma informacija apie privatų asmens gyvenimą. Šios taisyklės ginant žmogaus teises laikomasi daugelyje demokratiškos valstybių. Jau minėtame Vengrijos Konstitucinio Teismo sprendime tiesiogiai nurodoma, kad į asmens kodą nedera įtraukti jokios papildomos asmeninės informacijos, pavyzdžiui, tautybės, religinės priklausomybės, gimimo datos ar vietos.¹³ Prancūzijoje 1980 metais ši taisyklė realizuota identifikacinius numerius susiejant su identifikavimo kortelėmis, o ne su asmenimis; nors praktikoje tokie numeriai ir toliau naudojami nusakant asmens tapatybę, jie yra nesunkiai pakeičiami, nesiejami su kitais privačiais duomenimis.¹⁴ Panašios nuostatos laikomasi ir Portugalijoje. Šios šalies Konstitucijos 35 str. 1997 metais buvo pakeistas, papildant jį nuostata, kad “Piliečiams nebus suteikiamas neribotos paskirties nacionalinis tapatybės numeris”.¹⁵ Kita vertus, Portugalija pačios nacionalinės asmens kodų sistemos neatsisakė, nors tokį pirminį išpūdį ši Konstitucijos pataisa ir sudaro. Kaip pastebi ekspertai, ši norma

¹⁰ <http://www.privacyinternational.org/survey/phr2003/countries/australia.htm>

¹¹ http://www.privacy.org/pi/countries/hungary/hungarian_const_court_decision_id_numbers.txt

¹² http://www.litlex.lt/portal/papildomiok/Euro_DP.pdf

¹³ http://www.privacy.org/pi/countries/hungary/hungarian_const_court_decision_id_numbers.txt

¹⁴ <http://www.cpsr.org/cpsr/privacy/ssn/greidinger.brief.html>

¹⁵ www.privacyinternational.org/survey/phr2003/countries/portugal.htm

Portugalijoje suprantama tiesiog kaip asmens kodų naudojimo ir sudarymo ribojimas: taip tapatybės žymenų naudojime ir sudaryme “uždraudžiamas duomenų persipynimas, išskyrus išimtinius atvejus”.¹⁶ Beje, asmens duomenų persipynimo vengimo principas sudarant žymenis taikomas ne tik asmens kodus turinčiose valstybėse. Pavyzdžiui, JAV, plečiantis socialinės apsaugos numerio (SSN) taikymo sričiai, atsisakyta šiame numeryje nurodyti tokius duomenis, kaip asmens profesija (iki 1964 metų specifinė trijų skaičių kombinacija buvo įrašoma į geležinkelio darbuotojų SSN). Šiandien vienintelė savarankiška prasmę turinti šių numerių dalis nurodo į tam tikrą valstiją; kita vertus, net toks gana nežymus informacijos persipynimas toleruojamas tik todėl, kad jis laikomas būtinu dėl specifinės SSN paskirties – naudojimo mokesčių sistemoje.¹⁷

II. Duomenų privatumas Lietuvoje: asmens kodo naudojimo trūkumai

Daugeliu atžvilgių duomenų privatumo apsauga Lietuvoje, ypač teisėkūros aspektu, atitinka gana aukštus tarptautiniu požiūriu standartus. Tai lėmė visų pirma siekis suderinti Lietuvos teisę su Europos Bendrijos *Acquis Communautaire*. Būtent šis siekis nurodomas visų *LR Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo* rengimo dokumentuose. Kita vertus, ES teisė palieka gausybę nereguliuotų klausimų; juos sprendžiant vadovautis vien savo nuožiūra, neatsižvelgiant į visuotinai pripažintus žmogaus teisių apsaugos standartus nedera. Būtent asmens kodų reguliavimo srityje, menkai paliestoje ES teisės, pastebimi gausūs Lietuvos teisės aktų trūkumai; taip pat – jų taikymo, aiškinimo ydos.

Pirmiausia į akis krinta augantis subjektų, kuriems ir/ arba kurių asmens kodą privalu pateikti (atitinkamai ir asmenų, turinčių teisę rinkti šiuos duomenis), ratas. Pavyzdžiui, prašyme įregistruoti Pramonės, prekybos ir amatų rūmus turi būti nurodyta rūmų prezidento, rūmų viceprezidento, rūmų tarybos narių, revizijos komisijos pirmininko, revizijos komisijos narių, administracijos vadovo (generalinio direktoriaus), steigėjų vardas ir pavardė, asmens kodai.¹⁸ Finansų įstaigos administracija privalo sudaryti ir tvarkyti finansų įstaigos dalyvių sąrašą, kuriame nurodomas finansų įstaigos dalyvio pavardė, vardas, asmens kodas ir (ar) asmens tapatybę patvirtinančio dokumento pavadinimas ir numeris.¹⁹ Valstybinės žemės sklypo pirkimo-pardavimo sutartyse, valstybinės žemės sklypo nuomos sutartyse, be pirkėjo (jo atstovo) asmens kodo, nurodomas ir valstybę kaip pardavėją atstovaujančio apskrities viršininko (ar jo įgalioto asmens) asmens kodas.²⁰ Gydytojo, išdavusio pirminį pažymėjimą dėl ligų ar nelaimingų atsitikimų, sergančiam šeimos nariui slaugyti, nėščioms ir gimdyvėms, epideminių situacijų atvejais, asmens kodas nurodomas pranešime apie apdrausto asmens nedarbingumą.²¹

Pagrindinis duomenų apie asmens kodą teikimo šaltinis - fizinis asmuo (ar juridinio asmens atstovas), iš kurio reikalaujama pateikti asmens kodą prašymuose (88 atvejai), sutartyse (49 atvejai), paraiškose (23 atvejai), anketose (17 atvejų), atliekant tam tikrus veiksmus, kaip antai, surašant administracinių teisės pažeidimų protokolą, registruojant atliktą notarinį

¹⁶ www.cpsr.org/cpsr/privacy/ssn/greidinger.brief.html

¹⁷ www.cpsr.org/cpsr/privacy/ssn/ssn.structure.htm

¹⁸ 1996 01 29 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 153 “Dėl Pramonės, prekybos ir amatų rūmų bei jų asociacijos registravimo tvarkos patvirtinimo”.

¹⁹ 2002 09 10 d. LR Finansų įstaigų įstatymas, Nr. IX-1068, aktuali redakcija nuo 2003 07 01 d.

²⁰ 2003 12 23 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1649 “Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1999 m. kovo 9 d. nutarimo „Dėl naudojamų valstybinės žemės sklypų pardavimo ir nuomos ne žemės ūkio paskirčiai (veiklai)“ pakeitimo”.

²¹ 2001 06 07 d. Socialinės apsaugos ir darbo ministro ir Sveikatos apsaugos ministro įsakymas Nr. 307/68 „Dėl nedarbingumo bei nėštumo ir gimdymo atostogų pažymėjimų davimo taisyklių, šių pažymėjimų blankų, taip pat sunkių ligų, kuriomis sergantiems vaikams iki 16 metų stacionare slaugyti duodamas pažymėjimas ne ilgiau kaip 120 kalendorinių dienų per kalendorinius metus, sąrašo patvirtinimo“.

veiksma²². Kai asmenys, pasienio kontrolės metu nepateikę ar neturintys nustatyto kiekio grynųjų pinigų, į šalį neįleidžiami, Pasienio kontrolės punkto (toliau - PKP) viršininkas privalo dėl asmens gražinimo padaryti įrašą PKP budėjimo priėmimo-perdavimo knygoje (žurnale), nurodant gražinamo asmens duomenis (vardą, pavardę, gimimo datą, asmens kodą).²³

Fiziniam asmeniui (ar juridinio asmens atstovui) paprastai pakanka tik nurodyti (įrašyti) asmens kodą. Itin retai kada reikalaujama pridėti paso, asmens tapatybės kortelės ar leidimo nuolat gyventi Lietuvos Respublikoje kopiją, įrodant, kad asmens kodas yra būtent toks arba kad priklauso būtent tam asmeniui. Pavyzdžiui, norėdami užsiregistruoti, pirminį žuvų pirkimą vykdantys asmenys Žuvininkystės departamentui turi pateikti prašymą, kuriame nurodoma: asmens kodas [...].²⁴

Maža to, galimi atvejai, kai teisės aktai nors ir nereikalauja pridėti asmens dokumentų kopijų, tačiau imperatyvia forma nurodo, kad tokie asmens duomenys kaip asmens kodas perrašomi tik iš paso (asmens tapatybės kortelės) arba leidimo nuolat gyventi Lietuvoje. Problemų nekyla, jei pareiga turėti tokius dokumentus nustatyta asmeniui, kurio asmens kodas ir turi būti nurodytas. Pavyzdžiui, žemėtvarkos specialistas seniūnijoje parengia žemės bloką žemėlapių poreikio žiniaraštį [...], kurio 9.2. 2 skiltyje įrašomas žemės naudotojo asmens kodas (iš paso arba asmens tapatybės kortelės).²⁵

Kur kas sudėtingiau ar iš viso neįmanoma vienam asmeniui turėti kitų asmenų (kontrahentų), su kuriais jis dalyvauja tam tikruose teisiniuose santykiuose, dokumentus (nepakanka turėti šių asmenų asmens dokumentų kopijų). Pavyzdžiui, pareiškėjas (kreditorius), pateikdamas įkeitimo ar hipotekos lakštą hipotekos skyriui registruoti, be kita ko, turi nurodyti asmens duomenis apie skolininką. Jeigu skolininkas yra fizinis asmuo, įrašomi šie asmens duomenys iš Lietuvos Respublikos piliečio paso arba leidimo nuolat gyventi Lietuvoje: asmens vardas, asmens pavardė, asmens kodas.²⁶

Reikalavimas ne tik nurodyti asmens kodą, bet ir jį pagrįsti dokumentų originalais vertintinas kaip pernelyg griežtas. Pareiškėjo (kreditoriaus) teises varžantis bei su jo realiomis galimybėmis prasilenkiantis reikalavimas turėti skolininko asmens dokumentus, remiantis kuriais būtų galima nurodyti skolininko asmens duomenis registre, turėtų būti liberalizuotas: kito asmens dokumentų turėjimas, kaip vienintelis leistinas ir teisėtas asmens kodo gavimo būdas gali būti pakeistas į reikalavimą asmens duomenis apie skolininką pateikti iš prašomo įregistruoti hipotekos arba įkeitimo lakšto, Valstybinės mokesčių inspekcijos, Valstybinio socialinio draudimo (kitų registru) duomenų bazių, teismo sprendimo (CK 4.175 str. 2 d. 1 p., 3 p.). Kad toks variantas iš tikrųjų pasiteisina, patvirtina praktiniai pavyzdžiai, kaip antai, tarnybiniame pase duomenys apie asmenį: vardas (-ai), pavardė, lytis, gimimo data, gimimo vieta, asmens kodas, pilietybė įrašomi pagal Lietuvos Respublikos gyventojų registro duomenis.²⁷

²² 1998 05 14 d. LR Notariato įstatymo pakeitimo ir papildymo įstatymas, Nr. VIII-737.

²³ 1999 02 11d. Vidaus reikalų ministro įsakymas Nr. 84 „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1999 02 04 nutarimo Nr.119 vykdymo tvarkos“ (nuo 2004 05 01 d. negalioja).

²⁴ 2001 06 25 d. Žemės ūkio ministro įsakymas Nr. 213 „Dėl pirminio žuvų pardavimo tvarkos Lietuvos Respublikos uostuose patvirtinimo“.

²⁵ 2004 01 23 d. Žemės ūkio ministro įsakymas Nr. 3D-23 „Dėl Žemės ūkio naudmenų ir pasėlių plotų ribų įbraižymo žemėlapiuose ir darbų organizavimo 2004 metais taisyklių“.

²⁶ 2002 02 20 d. Teisingumo ministro įsakymas Nr. 46 „Dėl hipotekos, įkeitimo, priverstinės hipotekos, priverstinio įkeitimo lakštų formų ir hipotekos, priverstinės hipotekos, įkeitimo ir priverstinio įkeitimo lakštų pildymo instrukcijos patvirtinimo“.

²⁷ 2003 08 29 d. Vidaus reikalų ministro įsakymas Nr. 1V-311 „Dėl tarnybinio paso išdavimo, keitimo, gražinimo, paskelbimo negaliojančiu ir sunaikinimo tvarkos patvirtinimo“.

Mechaniškas nepagrįstų teisės normų, reikalaujančių asmens kodo pateikimo, vykdymas gali privesti *ad absurdum*. Antai, 2004 04 01 d. Utenos rajono apylinkės teismo hipotekos teisėjos nutartimi²⁸ atsisakyta įregistruoti turto arešto aktą, motyvuojant tuo, kad trūksta duomenų – asmens kodo – apie skolininkę. Teisėja neatsižvelgė į tai, ar kitų teismui žinomų ir pateiktų duomenų (skolininkės vardo ir pavardės, gimimo datos, gyvenamosios vietos adreso, nuosavybės teise turimo turto bei jo unikalios numerio) pakanka nustatyti, apie kokį būtent asmenį ir jo turtą yra kalbama. Tokio reikalavimo laikymasis užsienio valstybės piliečio (apatrido) atžvilgiu išvis neįmanomas, nes daugelis jų asmens kodo neturi ir, pagal Lietuvos Respublikos teisės aktus, ne visada privalo jį turėti.

Atitinkamoms institucijoms pateikiamų dokumentų turinys dažniausiai teisės aktuose yra konkrečiai apibrėžtas. Pavyzdžiui, nurodyta prašymų²⁹, paraiškų³⁰, gyvenimo aprašymų (lot. *curriculum vitae*, CV)³¹ forma, reikalaujama užpildyti anketas³², deklaracijas³³, etc. Tik išimtiniais atvejais yra galimas nukrypimas nuo teisės aktuose išdėstytų vieno ar kito dokumento turinio reikalavimų. Pavyzdžiui, kreipimesi turi būti nurodyta pareiškėjo vardas, pavardė, asmens kodas; [...] pareiškėjo atstovo vardas, pavardė, asmens kodas [...]. Peticijų komisija neturi teisės atsisakyti nagrinėti peticiją tuo pagrindu, kad pareiškėjas arba pareiškėjo atstovas nenurodė kreipimesi asmens kodo, gyvenamosios vietos ir telefono arba telefakso numerio.³⁴ Pasitaiko, kad asmens kodo nėra privalu nurodyti, nors gali būti išreiškiamas toks pageidavimas. [Institucijos] yra įpareigojamos pagal Lietuvos taupomojo banko reikalavimus parengti gyventojų sąrašus, kuriuose būtų nurodoma gyventojų pavardė ir vardas (pageidautina - ir asmens kodas);³⁵ prekių (paslaugų) pirkimo–pardavimo kvite asmens kodas nurodomas pirkėjo, paslaugos gavėjo pageidavimu.³⁶

Dokumentai, kuriuose reikalaujama (pageidaujama) nurodyti asmens kodus, yra labai įvairūs. Jie skiriasi ne tik savo turiniu, bet ir paskirtimi, naudojimo dažnumu, galimybėmis su jais susipažinti (užfiksuoti) kitiems asmenims (prienamumu), pagal subjektus, kurie ir/ arba kuriems atskleidžiami asmens kodai (vertikalūs, horizontalūs dokumentų naudojimo būdas). Pagal formą dokumentus galima suskirstyti į tokias rūšis: aktai, anketos, apyrašai, atestatai (ir jų priedai), bilietai, balsavimo biuleteniai, asmens bylos, charakteristikos, deklaracijos, diplomai (ir jų priedėliai), apskaitos dokumentai (kvitai, orderiai, sąskaitos, sąskaitos-faktūros), medicininiai dokumentai, procesiniai dokumentai (ieškiniai, pareiškimai, nutartys), indosamentai, įsakymai,

²⁸ Vilniaus miesto I-ojo apylinkės teismo civilinė byla, Nr. L-2-1199/ 2004 m.

²⁹ Pvz., 2004 03 18 d. LR Advokatūros įstatymas, Nr. IX-2066.

³⁰ Pvz., 2002 11 19 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1524 „Dėl valstybės ilgalaikio materialiojo turo nuomos“, 2004 03 22 d. Švietimo ir mokslo ministro įsakymas Nr. ISAK-404 „Dėl mokslo populiarinimo darbų konkurso“.

³¹ 2001 08 03 d. Švietimo ir mokslo ministro įsakymas Nr. 1192 „Dėl valstybių ir savivaldybių švietimo įstaigų vadovų (paslaugų valstybės tarnautojų) priėmimo į pareigas tvarkos“. 2003 07 22 d. Švietimo ministro įsakymu Nr. ISAK-1089 „Dėl Švietimo ir mokslo ministro 2001 m. rugpjūčio 3 d. įsakymo Nr. 1192 „Dėl valstybių ir savivaldybių švietimo įstaigų vadovų (paslaugų valstybės tarnautojų) priėmimo į pareigas tvarkos“ pakeitimo“ reikalavimas gyvenimo aprašyme nurodyti asmens kodą buvo panaikintas.

³² Pvz., 2000 07 18 d. LR Seimo rinkimų įstatymo pakeitimo įstatymas, Nr. VIII-1870; 2002 12 17 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1987 „Dėl konkursinių pareigų valstybės ir savivaldybės įmonėse sąrašo nustatymo ir konkursų pareigoms, trauktoms į konkursinių pareigų sąrašą, organizavimo valstybės ir savivaldybių įmonėse tvarkos patvirtinimo“; 1999 05 24 d. Sveikatos apsaugos ministro įsakymas Nr. 248 „Dėl dirbtinio apvaisinimo tvarkos patvirtinimo“.

³³ Pvz., 1994 04 25 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 312 „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl brangių turtą įsigijusių arba įsigijančių Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų deklaravimo“ įgyvendinimo“ (aktuali redakcija nuo 2003 03 03 d.); 2003 07 30 d. Aplinkos ministro įsakymas Nr. 404 „Dėl mokesčio už medžiojamųjų gyvūnų išteklių naudojimo deklaracijos patvirtinimo“.

³⁴ 1999 07 07 d. LR Peticijų įstatymas, Nr. VIII-1313 (aktuali redakcija nuo 2003 12 04 d.).

³⁵ 1997 10 09 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1109 „Dėl gyventojų santaupų atkūrimo akcinėje bendrovėje Lietuvos taupomajame banke“.

³⁶ 2002 12 17 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1976 „Dėl gyventojų, įsigijusių verslo liudijimus, buhalterinės apskaitos tvarkos“.

įspėjimai, išvados, knygelės, kortelės, kreipimaisi, kvietimai, lapai, leidimai, lentelės, licencijos, lydraščiai, liudijimai, neprieštaravimai, nukreipimai, nurodymai, nutarimai, Vyriausybės nutarimai, paaiškinimai, paklausimai, paraiškos, pasai, pašto siuntos, pažymos, pažymėjimai³⁷, perlaidos, planai, potvarkiai, pranešimai, „Valstybės žinių“ laikraščio priedai „Informaciniai pranešimai“, prašymai, protokolai, receptai, registrai (prie registruojamų taip pat priskiriamos ir kitos susistemintos asmens duomenų rinkmenos: duomenų bankai, duomenų bazės, kartotekos, registracijos, registruojamų knygos, sąrašai, sąvadai, žurnalai), sertifikatai, siuntiniai, siūlymai, skundai, sprendimai, sutartys, sutikimai, šaknelės, teikimai, važtaraščiai, vertinimai, žiniaraščiai.

Nuo Nepriklausomybės pradžios buvo priimta (ir iki 2004 04 21 d. galiojo) apie 560 teisės aktų (įstatymų, Vyriausybės nutarimų, ministrų įsakymų), jų pakeitimų arba papildymų, kuriuose reglamentuojamas asmens kodo naudojimas. Vienais atvejais reikalavimas (pageidavimas) nurodyti (įrodyti, įrašyti) asmens kodą vėliau prarado savo būtinumą ir buvo anuliuotas, kitais atvejais - , atvirkščiai, tokiu reikalavimu teisės aktas papildytas, pakeistas.

Besiplečiantis asmens kodo naudojimas ir jo pagrįstumas kelia didelį susirūpinimą žmogaus teisių apsaugos požiūriu.. Nors asmens kodo paskirtis identifikuoti ir autentifikuoti asmenis, tačiau jame slypi su asmeniu susijusi privati informacija (lytis bei gimimo data), kurios naudojimas yra, tiksliau – turėtų būti apribotas iki minimumo. Deja, praktika rodo, kad asmens duomenų apsauga, kurios užtikrinimu rūpinasi Valstybinė asmens duomenų apsaugos inspekcija, iš dalies netenka savo prasmės ir reikšmės, kai pagrindiniai asmens tapatybės identifikatoriai – vardas, pavardė ir asmens kodas (taip pat pareigos, adresas, turimo turto dydis, pobūdis) – išplatunami per visuomenės informavimo priemones. Pavyzdžiui, duomenis (akcininkų ar dalininkų vardus ir pavardes, asmens kodus) apie viešosios informacijos rengėją, platintoją ir jo savininką (-us) numatyta skelbti „Valstybės žinių“ priede „Informaciniai pranešimai“³⁸; viešai skelbiamų asmenų kodų galima rasti ir kituose teisės aktuose.³⁹ Asmens kodą populiariau įrašyti įvairių profesijų (pvz., pardavėjų) darbo (tarnybiniuose) pažymėjimuose, naudoti kituose su darbine veikla susijusiuose santykiuose (pvz., vidaus vežėjo asmens kodas nurodomas krovinio važtaraščiuose); užsakovai yra priversti atskleisti savo asmens kodą, norėdami iš VĮ „Registruojamų centras“ gauti informaciją apie kito asmens nekilnojamąjį turtą, daiktines teises į jį.⁴⁰

Asmens kodo, galima sakyti, visa apimantis viešas naudojimas⁴¹ suponuoja nevaržomą galimybę prieiti prie daugelio asmenų asmens duomenų ir taip įsiterpti, pažeisti jų privatų gyvenimą. Teisės į privataus gyvenimą pažeidimas gali pasireikšti per tam tikrą teisių įgyvendinimą. Pavyzdžiui, kelinti metai iš eilės, paskambinus Egzaminų centrui ir nurodžius, vardą, pavardę, asmens kodą, mokyklą, kurioje mokytasi, galima sužinoti išlaikyto valstybinio brandos egzamino įvertinimą. 2001-2002 m. vartotojams pradėjus masiškai atsisakinėti AB „Lietuvos telekomas“ teikiamų paslaugų, bendrovė paskelbė akciją, kad per tam tikrą laiko tarpą persigalvojusiems vartotojams paslaugų teikimą atnaujins už simbolinį mokestį; tereikia paskambinti (t.y. išreikšti valią) ir pasakyti vardą, pavardę, asmens kodą (t.y. identifikuoti save).

³⁷ Pvz., 2004 02 25 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 212 „Dėl Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro pažymėjimo formos, signataro laidojimo ceremonialo ir antkapio atributikos patvirtinimo“.

³⁸ 2001 11 22 d. Kultūros ministro įsakymas Nr. 382 „Dėl duomenų apie viešosios informacijos rengėjus, platintojus ir jų savininkus pateikimo bei šių duomenų skelbimo „Valstybės žinių“ priede „Informaciniai pranešimai“ tvarkos patvirtinimo“.

³⁹ Pvz., 1999 12 27 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 1059 „Dėl sutikimo vykdyti viešąjį pirkimą iš vienintelio šaltinio“; 2002 02 28 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 306 „Dėl leidimo dirbti pareigūnu kitos valstybės valstybinėje tarnyboje“; 2002 07 15 d. Vyriausybės nutarimas Nr. 870 „Dėl uždarosios akcinės bendrovės „Vyturio“ leidyklos likvidavimo“; 2004 03 05d. „Valstybės žinių“ priede „Informaciniai pranešimai“ (Nr. 18) paskelbta Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos informacija, nurodant 337 mokesčių mokėtojų – ūkininkų - kodus, kurie sutampa su jų asmens kodu.

⁴⁰ Žr. internete adresu: http://www.kada.lt/uzsapp/order_2.jsp.

⁴¹ Asmens kortelė su privačia informacija taip pat gali būti pamesta arba pavogta.

Kai kurie nesąžiningi nuomininkai, remdamiesi informacija apie nuomotojus iš nuomos sutarčių, pasinaudojo šia akcija nesąžiningai ir paliko nieko blogo neįtariančius nuomotojus skendėti skolose AB „Lietuvos telekomas“ už suteiktas ryšio paslaugas, kurių, kaip nuomotojai manė, jie jau seniai yra atsisakę. Užsienio šalyse gausu taip vadinamo asmens identiteto pasisavinimo atvejų, pavyzdžiui, siekiant pasinaudoti socialinės paramos sistema arba neteisėtai gauti kitą naudą. Bet kuriuo atveju, dažnas reikalavimas atskleisti privačią informaciją sukelia pažeidžiamumo jausmą – žmonės jaučiasi nepatogiai ir nesaugiai.

Nustatant reikalavimą nurodyti asmens kodą, ne visada atsižvelgiama į asmens duomenų rinkimo tikslą (pavyzdžiui, ar siekiama patvirtinti asmens tapatybę, kad nebūtų supainiotas su kitu asmeniu, ar tik išsiaiškinti asmens amžių), ir ypač į tai, ar tikslui pasiekti taikomos priemonės yra proporcingos, t.y. pasirinktos adekvačiai.

Proporcingumo principas nepažeidžiamas, kai asmens kodą prašoma nurodyti tokiuose dokumentuose: įvairius juridinius faktus (pvz., gimimą, globą, įvaikinimą, teisės suteikimą, kai kurios susitarimus) patvirtinančiuose dokumentuose, asmens tapatybę, išsilavinimą patvirtinančiuose dokumentuose, buhalterinės apskaitos bei finansiniuose dokumentuose, kelionės dokumentuose, medicininiuose dokumentuose, teisėsaugos institucijų ir teismų veikloje naudojamuose procesiniuose dokumentuose (tiek, kiek tai susiję su teisių pažeidimu), taip pat atitinkamose duomenų bazėse.

Tačiau asmens kodo naudojimas labai abejotinas tokiais atvejais: teikiant paraiškas, prašymus, skundus, peticijas, išvadas, pildant žiniaraščius, charakteristikas, anketas, surašant aktus, protokolus, vertinimus, dažnai be jų galima išsiversti sudarant programas, sutartis, planus, sąrašus, lenteles, siunčiant pranešimus, siūlymus, išpėjimus, priimant sprendimus, balsuojant raštu, pasirašant rinkimų lapuose, išduodant pažymas, leidimus, bilietus, pažymėjimus⁴², leidžiant Vyriausybės nutarimus, „Valstybės žinių“ priedą „Informaciniai pranešimai“.

Asmens kodo naudojimas pripažįstamas kaip nepagrįstas arba daugiau nepagrįstas negu pagrįstas, kai asmens amžiui nustatyti užtenka gimimo metų, arba asmens tapatybę gali būti nustatyta remiantis asmens tapatybę, tam tikrą teisinį statusą patvirtinančio dokumento rekvizitais (numeriu, serija, tipu, išdavimo vieta, data, galiojimo laiku, išdavusia institucija). Pavyzdžiui, studijų metu studentai yra identifikuojami pagal studento pažymėjimo numerį (šis numeris naudojamas skaityklose, juo turėtų būti vadovaujama su atitinkama mokykla, fondu sudarant sutartis, skelbiant įvertinimų rezultatus), bibliotekų lankytojoms suteikiamas skaitytojo numeris, sveikatos apsaugos įstaigų medicininiuose dokumentuose nurodomas pacientų numeris. Būtų sveikintinas žingsnis numatyti kiek galima daugiau atvejų, kada tiesioginiai asmens identifikatoriai prieš juos naudojant yra modifikuojami, pakeičiami užkoduotais. Pavyzdžiui, skubiam pranešime ir po jo sekusioje ataskaitoje tiriamieji žymimi specialiais jiems skiriamais kodo numeriais, o ne pavardėmis, asmens kodais ir/ arba adresais.⁴³

Dauguma informacinių duomenų bazių sistemų yra suformuotos taip, kad asmens paieška gali būti vykdoma pagal asmens kodą. Leidimas institucijų tarnautojams naudoti asmens kodą užklausoje kaip pagrindinį identifikatorių iš tikrųjų yra pagrįstas. Tačiau asmens kodo taikymą atiduoti į bet kurio fizinio asmens rankas vertintinas kritiškai. Pavyzdžiui, nuo 2004 06 01 d. Centrinė hipotekos įstaiga pradeda teikti Vedybų sutarčių ir Sutarčių registrų duomenis

⁴² Pvz., 2000 04 10 Žemės ūkio ministro įsakymas Nr. 116 „Dėl gyvulio sėklinimo pažymėjimo“ nustato, jog gyvulio sėklinimo pažymėjime turi būti įrašomas gyvulio laikytojo asmens kodas; 2001 06 19 d. Žemės ūkio ministro įsakymas Nr. 199 „Dėl purkštuvų tikrinimo taisyklių patvirtinimo“ numato, kad purkštuvo pažymėjime nurodomas jo savininko asmens kodas.

⁴³ 1998 06 21 d. Sveikatos apsaugos ministro įsakymas Nr. 320 „Dėl geros klinikinės praktikos taisyklių“.

internetu.⁴⁴ Vedybų sutarčių registro duomenys teikiami pagal asmens (pirkėjo) kodą, o jeigu asmuo neregistruotas Lietuvos Respublikoje fizinius asmenis registruojančiame valstybės registre - pagal asmens vardą, pavardę ir gimimo datą.

III. Išvados ir pasiūlymai

Kas trečiame teisės akte, pažeidžiant asmens teisę į privatumą, yra nepaisoma proporcingumo principo, kadangi taikomos priemonės neatitinka siekiamų tikslų. Net 33 % atvejų reikalavimas nurodyti asmens kodą teisės aktuose įtvirtintas nepagrįstai arba daugiau nepagrįstai negu pagrįstai, nes atsižvelgiant į atliekamus veiksmus, jų svarbą, duomenų pateikimo momentą, galimas laiko ir lėšų sąnaudas tretiesiems asmenims nėra būtinybės žinoti asmens kodą; asmens kodas dubliuoja reikalavimą nurodyti gimimo datą; asmens tapatybei nustatyti pakanka kitų netiesioginiai asmenį apibūdinančių duomenų (asmens tapatybę patvirtinančio dokumento rekvizitų), pernelyg didelis asmenų, kurių asmens kodas privalo būti atskleistas, ratas.

Masinis asmens kodo naudojimas daro beprasmišką jo, kaip identifikatoriaus, funkciją, nes didžioji dauguma teisės aktų asmens kodą prašo tik nurodyti, bet ne įrodyti dokumentais, o kito žmogaus asmens kodas tampa per daug laisvai prieinamas (žinomas) visai visuomenei. Tai sudaro sąlygas piktnaudžiavimams ir sukelia pažeidžiamumo jausmą.

Asmens kodo, kaip raktinio paieškos žodžio, naudojimas fizinių asmenų tarpe iškraipo asmens kodo paskirtį.

Sprendžiant nurodytas asmens kodų reglamentavimo problemas, pasinaudojus užsienio valstybių praktika reikėtų:

1. LR Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatyme įtvirtinti *atskleidimo autentifikacijos ribose* taisyklę.
2. Teisės aktuose sumažinti prašomus pateikti asmens duomenis, kad toks reikalavimas būtų adekvatus norimam tikslui pasiekti. Daugelyje atvejų (ypač kai siekiama nustatyti tik asmens amžių) reikalavimą nurodyti asmens kodą pakeisti reikalavimu nurodyti gimimo datą ir/ arba asmens tapatybę patvirtinančio dokumento duomenis (tipą, seriją, numerį, išdavimo vietą, datą, galiojimo laiką, išdavusią instituciją).
3. Atitinkamuose aktuose padaryti pataisas, kad, esant tam tikroms sąlygoms, gimimo datos nurodymas prilygsta asmens kodo nurodymui arba bent jau užsieniečių (apatridų) atžvilgiu padaryti išimtis.
4. Teisės aktų bazę sutvarkyti taip, kad tiek viešojo, tiek privataus sektoriaus institucijos glaudžiau bendradarbiautų tarpusavyje esant pagrįstam reikalavimui perduoti (rinkti) asmens duomenis, tokiu būdu vengiant asmens duomenų srautų judėjimą tarp fizinių asmenų.
5. Atsisakyti privalomo asmens kodo skelbimo visuomenės informavimo priemonėse.
6. PVM mokėtojo – fizinio asmens – kodą būtina atsieti nuo jo asmens kodo.

⁴⁴ <http://www.infolex.lt/portal/start.asp?act=news&Tema=1&Str=10121>

7. Įvairių šakinių institucijų viduje identifikuojant asmenį pereiti prie asmens duomenų užkodavimo.

8. Apsvarstyti galimybę suteikti (pakeisti turimą) asmens kodą į atsitiktinę skaičių seką (kurioje neatsispindėtų lytis, gimimo data), paliekant tolesnį visa apimančią jo pritaikymą, arba ženkliai apriboti asmens kodo naudojimą, vadovaujantis proporcingumo principu.

Aptarti pakeitimai toli gražu nėra vienkartinio ir galutinio sprendimo dalykas. Pirma, nepakanka formalus įstatymų pakeitimo. Lietuvoje bene daugiausia problemų aptariamoje srityje kyla poįstatyminiame ir teisės taikymo lygmenyse. Antra, identifikacijos ir autentifikacijos poreikis iškyla vis naujose srityse, ji atliekama vis naujomis formomis, todėl čia pasiūlytos bazinės nuostatos vaidins svarbų vaidmenį ir tolimesniame teisėkūros procese, reglamentuojant naujas identifikacijos ir autentifikacijos formas.